

מי היו אבות הציונות?

ביום א', ח' באלול תקס"ט (1809 למנינם) התקרבה ספינת מפרש למפרץ חיפה; על סיפונה היו כשבעים עולים חדשים, נרגשים לקראת ההגעה לארץ הקודש. אלה לא היו קומוניסטים נלהבים, שהרי הקומוניזם יכבוש את אירופה מאה שנה מאוחר יותר. לא היה מדובר גם בפליטי ה"סופות בנגב", שיתרחשו כעבור יותר משבעים שנה. מדובר היה בעלייה מתוך בחירה: בחירה לעזוב חיים של ציביליזציה ונוחות יחסית בליטא, בעבור חיי עוני, מחלות ומלחמות בארץ ישראל. תלמידי הגר"א שגדשו את האונייה, בעקבות עליית ר' מנחם מנדל משקלוב שנה קודם לכן, ככל הנראה היו אבות הציונות, אולם מסיבות שונות שבהן נדון בהמשך דחקו אותם ממרכז הבמה לשוליה החשוכים, אל תהום השכחה וההתעלמות.

א. קיצור תולדות תלמידי הגר"א בארץ ישראל*

הביטוי "תלמידי הגר"א" מתייחס לקבוצה שמקימה היו תלמידי הגר"א. אלה הונחו על ידי רבם לעלות לארץ, לפעול לקיבוץ גלויות, להקים יישובים ולפתח חקלאות. לאחר מכן הצטרפו אליהם רבים נוספים, והפעילות נמשכה מסוף המאה ה-18 למנינם ועד למלחמת העולם הראשונה. בפעילותם של תלמידי הגר"א ניתן לציין כמה נקודות עיקריות:

- * תקס"ח (1808) - השיירה הראשונה מגיעה לחופי הארץ ומתיישבת בצפת.
- * תקע"ו (1816) - חידוש היישוב האשכנזי בירושלים.
- * תקצ"א (1831) - השתלטות מוחמד עלי על ארץ ישראל, ובעקבותיה מתן היתר לבנייה בחורבת רבי יהודה החסיד ולקניית בתים נוספים בירושלים.
- * תרכ"ד (1864) - השלמת הבנייה של חורבת ר' יהודה החסיד, ביסוס היישוב בעיר העתיקה.
- * תרכ"ט (1869) - הקמת שכונת נחלת שבעה מחוץ לחומות (השכונה השלישית לאחר משכנות שאננים ומחנה ישראל) ולאחריה שכונות נוספות (מאה שערים, בית דוד, משכנות ישראל ועוד).
- * תרל"ז (1877) - קניית אדמות פתח תקווה (לאחר ניסיון שנכשל לקניית אדמות ליד יריחו).
- * תרמ"ד (1884) - העברת אדמות פתח תקווה לידי חובבי ציון.

ב. האידיאולוגיה של תלמידי הגר"א

בעקבות תורת רבם האמינו תלמידי הגר"א כי בפעילותם הם מקרבים את ביאת המשיח, וזאת על פי העיקרון המופיע בספר הזוהר (ח"ב, דף קצו, ב):
באתערותא דלתתא תליא מלתא מלתא לעורר אתערותא דלעילא.
כלומר, מעשה האדם הוא המעורר את המעשה העליון, הא-להי, הגאולי. כך למשל, כתב ר' ישראל משקלוב באיגרת (יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 347):
כי בכל הדברים צריך התעוררות תחילה מלמטה...

* תודתי העמוקה לד"ר אריה מורגנשטרן על הסיוע והעצות, וזאת מעבר למידע הרב המובא בספריו על כך.

לשיטתם, עליהם להתחיל בבניין הארץ והוא שיביא לשיבת עם ישראל לארצו ולבניין בית המקדש, כפי שהם כותבים באחת האיגרות הראשונות שנשלחו מצפת (יערי, עמ' 355):
כי בתחילה בונה ירושלים ד' ואחר כך נדחי ישראל יכנס...

סדר הדברים האמור נרמז כבר בפירושו של הגר"א, רבם, להגדה של פסח (ד"ה השתא הכא):
בתחילה תיפדה ציון ואחר כך "ושביה בצדקה". לכן אמר בתחילה "לשנה הבאה בירושלים", היא גאולה לירושלים, ואחר זה "לשנה הבאה בני חורין", היא גאולה לישראל.

כמו כן הם פעלו להרחיב את הבנייה וההתיישבות היהודית בארץ ישראל, על פי הפסוק "הרחיבי מקום אהלך"¹, כפי שכותב פרופ' יהושע בן אריה בנוגע להקמת השכונות החדשות בירושלים: העסקנים נתפטו להתלהבות משיחית וראו בבניין ירושלים שלב נכבד בדרך אל הגאולה העתידה. (ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 159)

לצד זה הם פעלו לחידוש החקלאות היהודית בארץ ישראל, בתחילה כדי לקיים מצוות התלויות בארץ, כפי שעולה מאיגרת שנשלחה מצפת בשנת תק"ע (יערי, עמ' 341):
בעניין נדבות שנשלחו על קיום מצוות התלויות בארץ: כבר קנינו קרקעות כדעת ידיד נפשונו הגאון האמיתי החסיד המפורסם מוה"ר חיים נ"י מוולאזין...

אולם בהמשך הדבר נקשר להתחלת הגאולה. כך לדוגמא, ד"ר אריה מורגנשטרן (משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 194-195, הע' 179) מביא מכתב משותף של ההנהגה הפרושית וראשי הקהילה הספרדית, ובו כתוב:

בתת להם אחיזת יד באדמת הקדש אדמת ישראל, לחרוש ולקצור ברינה... מצפים ומייחלים... לאמר מתי יתחיל אתחלתא דגאולה הלזה...

בספרי משפחת ריבלין (חזון ציון, עמ' 123) הדברים תוארו כך:

תחיית חקלאות יהודית במולדת בתור אמצעי להחשת הגאולה על פי רעיון "קץ המגולה" שמובנו על פי רש"י בסנהדרין צח: כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה... ואין לך קץ מגולה גדול מזה?²

דהיינו, כאשר ארץ ישראל תיתן שוב את פריה - זהו הסימן ל"קץ" ולביאת המשיח. כל זאת מתוך מטרה להגיע לעצמאות בדרך הטבע כפי שהיה בבית שני. וכך כותב ר' יהודה עד"ל (אפיקי יהודה, דרוש השניים ועשרים, אות י, דף קט, א).

אם בבית שני אשר אז ש-די לא מצאנוהו שגיא כוח לעדת ישראל להיות הניסים נגלים ומפורסמים כל כך... קל וחומר שאין ראוי שייאמר כן בגאולה השלישית.

ובדומה לכך בכתבי משפחת ריבלין (מוסד היסוד עמ' 59):

לקראת הגאולה המקדימה לפני בוא משיח צדקנו, שתבוא על ידי שחרור משיעבוד מלכויות וברשיון מלכי האומות, כמו שהיה בימי כורש בבית השני.

¹ אלעזר הורביץ, מוסד היסוד (ירושלים תש"ס), עמ' 60. ראו עוד: יהושע בן אריה, ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 160.

² ראו עוד בעמ' 66 ובהערה 279; מוסד היסוד עמ' 58-59.

ג. פעילותם והישגיהם של תלמידי הגר"א

על מנת לממש את חזונו, עלו תלמידי הגר"א לארץ מתוך בחירה ולא מתוך בריחה. הם עזבו "ארץ נושבת" בליטא והחליפו אותה בארץ שממה. בשלושים (!) שנותיהם הראשונות בארץ, שכוננו על ידם "תקופת הייסורים", הם סבלו ממחלות וממגפות, מרעב ומבצורת, מרעידת האדמה הקשה בשנת תקצ"ז (1837 למנינם) שהחריבה את צפת ואת טבריה, וכן משודדים וממלחמות. גם לאחר "תקופת הייסורים" ושיפור המצב בממדיו השונים, היו החיים בארץ ישראל קשים ביותר.

למרות הקשיים העצומים הצליחו תלמידי הגר"א והמצטרפים אליהם להגיע להישגים דרמטיים. ראשית כול הם הנהיגו את היישוב הישן במשך עשרות שנים שבהן הגיעו להישגים רבים:

1. עלייה - גידול האוכלוסייה האשכנזית בירושלים מבודדים בשנת תק"ס (1800) לכ-9,000 בשנת תר"מ (1880)³, והגעה לרוב יהודי מוצק בירושלים (17,000 יהודים מול 14,000 לא-יהודים).
2. התיישבות - הקמת יישוב יהודי גדול בעיר העתיקה⁴, הקמת ירושלים שמחוץ לחומות⁵, הקמת בית החולים ביקור חולים (1857), מוסדות חינוך (ת"ת עץ חיים) ועוד.
3. חקלאות⁶ - קניית אדמות נבי סמואל, מוצא, הרטוב ופתח תקווה, והקמת מושבות בחלקן.
4. ביטחון - על מנת להגן על היישוב הצעיר הוקמה בחצי השני של המאה ה-19 התארגנות שעסקה במאבק במיסיון האנגליקני ובהגנה מפני פורעים ערבים, שכונתה בידי משפחת ריבלין "הגורדיה"⁷. הדברים תוארו כך בעיתון "הלבנון":

והנה עתה בכל לילה בני ציון הבחורים האבירים יסובבו בעיר לשמור את אחיהם לקיים מה שנאמר "על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום ההוא וכל הלילה"⁸.
כל זאת, מלבד מהפכה תודעתית בעולם היהודי, כפי שכותב ד"ר מורגנשטרן (השיבה לירושלים, עמ' ט):

גיוס ההמונים לטובת היישוב היהודי בארץ ישראל שינו את אופי הזיקה של המוני בית ישראל לארץ ישראל. הארץ, שעד כה הייתה מושא של כיסופים וכמיהה רוחנית, הפכה והייתה לדידם למושג ריאלי, למקום מציאותי שאפשר להקים בו יישוב יהודי.
חשוב להדגיש שההישגים מרשימים עוד יותר על רקע העובדה שמדובר בעידן הטרור-לאומי ותחת שלטון של מעצמות עוינות.

ד. האם תלמידי הגר"א היו ציוניים?

"ציונות" מוגדרת במילון אבן שושן כך:

³ יהושע בן אריה, ירושלים במאה התשע עשרה, ירושלים תשל"ז, עמ' 401.

⁴ ירושלים במאה התשע עשרה, עמ' 318.

⁵ ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 149.

⁶ ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 601-605.

⁷ מוסד היסוד עמ' 37-39; שם עמ' 243-246.

⁸ "הלבנון" מיום כ"ט בתמוז תרכ"ט (1869), פורסם ע"י ד"ר אריה מורגנשטרן באתר של אלי אשד

התנועה הלאומית המדינית של היהודים שלבשה במשך כל תקופות הגלות ועד ימינו צורות שונות. עיקר שאיפתה – תחיית עם ישראל, הקמת מדינה יהודית עצמאית בארץ ישראל וריכוז כל פזורי ישראל בתוכה.

לאחר מותו של הרצל ניטש בתנועה הציונית מאבק בין המדיניים והמעשיים. הראשונים מיקדו את הפעילות בגיוס תמיכה בינלאומית להקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל. כנגדם, פעלו המעשיים להגברת העלייה ולחיזוק ההתיישבות היהודית בארץ. על רקע הגדרת הציונות, נראה שתלמידי הגר"א היו ציונים מובהקים עם נטייה לכיוון הציונות המעשית (שהופיעה 100 שנה מאוחר יותר).⁹ יתירה מזו, חלק מצאצאיהם אף הגדירו את התנועה שבה היו שותפים אבותיהם כ"ציונות הגר"אית".¹⁰ לאור זאת יש לבחון את המקום שניתן לתלמידי הגר"א בספרי ההיסטוריה הנלמדים לקראת בחינות הבגרות, ובמיוחד בחינוך הדתי.

ה. היישוב הישן בספרי ההיסטוריה לבגרות

במסגרת זו לא נעשה מחקר מקיף, אלא מחקר מדגמי שבדק את אופן האזכור של תלמידי הגר"א בכמה ספרי לימוד לקראת בחינות הבגרות. ראשית נבחן ספרו של דוד שחר, 'מגלות לקוממיות - תולדות עם ישראל בדורות האחרונים', שהסתפק בהתייחסות ליציאה מהחומות בלבד, והביא מחלוקת בשאלה "אם תהליכי התמורה שחלו ביישוב הישן הם סימניה של ראשית תקופה חדשה בארץ ישראל".¹¹ שולה ענבר, בספרה 'מהפכה ותמורה בישראל ובעמים בזמן החדש 1870-1939' המיועד לחינוך הממלכתי, התעלמה לחלוטין ממפעלי היישוב הישן והחלה אך ורק בפעולתם של "חובבי ציון". לעומת זאת, בספרה המקביל המיועד לחינוך הדתי, 'מהפכה וגאולה בישראל ובעמים 1870-1920' היא כותבת (עמ' 14):

עלייה חשובה... הייתה עליית תלמידי הגר"א... הם הגיעו לארץ לקראת סוף המאה ה-18 במטרה להעניק בה את לימוד התורה על פי שיטת הגר"א, ולקרב את הגאולה ומתוך צפייה משיחית.

⁹ ברוח זו כותב פרופ' יהושע בן אריה (ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 169-170, ההדגשות במקור): "המסקנה העיקרית המשתמעת מכל זה היא, שהנה החלו מתפתחות תופעות יישוביות חשובות בארץ ישראל, במיוחד בירושלים, כבר לפני תקופת העלייה הראשונה". שכונות יהודיות חשובות קמו בעיר לפני הקמתה של התנועה הציונית המאורגנת, בירושלים החל גדל, מתפתח ובונה עיר חדשה לפני תחייתה של הציונות המודרנית". בהמשך הוא מוסיף ומצטט (שם, עמ' 626): "עלינו לציין שאת התפקיד החלוצי בהתפתחותה של ירושלים יש לזקוף על חשבון היישוב הישן. אין לך אף שטח אחד של התקדמות העיר, שתחילתה אינה נעוצה ושלא הוצאה לפועל על ידי אנשי היישוב הישן".

¹⁰ ראו: חזון ציון, נספח מוסדי ארץ, עמ' יב; מאמרו של הרב ישעיה לוריא, "הציונות הגר"אית - מי יוכל לספרה?"; רבי שלמה זלמן רבלין, מדרש שלמה, דרשות חלק א (ירושלים תשי"ג), עמ' 167, "הציונות הגר"אית".

¹¹ דוד שחר, מגלות לקוממיות – תולדות עם ישראל בדורות האחרונים, תש"ן, עמ' 124-125, ושוב במהדורה החדשה: ישראל זינגרוב ודוד שחר, עם ועולם – פרקים בתולדות ישראל והעמים, כרך א (1870-1920), תשנ"ט, עמ' 292-293.

האזכור אינו כולל את פעולותיהם והישגיהם של תלמידי הגר"א, אלא רק את **כוונתם** תוך הדגשת הפן העיוני והרוחני (לימוד תורה, ציפייה משיחית). גם ההתייחסות אל היציאה מהחומות קיבלה גוון כלכלי בלבד (עמ' 25):

עזיבת ירושלים המסוגרת כדי להתיישב בשכונות חדשות מחוץ לחומות, נועדה לסייע לפתור את מצוקת הדיור בירושלים.

אמנם בסוף הפרק (עמ' 30) היא מותירה לדיון את השאלה אם השינויים ביישוב הישן נעשו מתוך מטרה לאומית או כדי לפתור בעיות כלכליות-חברתיות.

האזכור המדויק ביותר נמצא בספרו של אברהם חרד לחינוך הדתי, 'תולדות ישראל והעמים בדורות האחרונים (1860-1918)'. כאן מוזכר (עמ' 23):

תפיסת ה"פרושים" היתה, שבעלייתם הם פועלים לזירוח הגאולה... את פעולתם בבנין ירושלים ראו ה"פרושים" כפעילות המקרבת את הגאולה.

אולם, בהמשך (עמ' 54) הוא כותב דברים כמעט הפוכים:

ראשי היישוב היהודי ראו את עצמם מחויבים לשלושת השבועות, ובעיקר, האיסור לדחוק את הקץ¹².

זאת, בזמן שתלמידי הגר"א עלו לארץ כדי להביא את הקץ¹³! אמנם, ביחס לעבודת האדמה כותב בצורה מדויקת יותר (עמ' 60):

את ההתעוררות לרעיון עבודת האדמה ביישוב הישן שלפני שנות ה-80 אין לתלות בגורמים כלכליים בלבד, היו לכך גם מניעים אידיאולוגיים מובהקים.

בכל אופן, באף אחד מספרי הלימוד לבגרות, כולל אלה המיועדים לחינוך הדתי, אין סקירה של הרקע העיוני ושל הפעולות המעשיות של תלמידי הגר"א. זאת אף שבהחלט ניתן לראות בהם את אבות הציונות הדתית.

בנוסף יש לשאול, מדוע למרות המאפיינים הציוניים המובהקים של תלמידי הגר"א, מקובל לתארך את ראשית הציונות לשנת תרמ"ב (1882) ולא לשנת תקס"ט (1809)?

ו. "הציונות דבר אין לה עם הדת"

החלטה זו של הקונגרס הציוני, ידועה כיום בעיקר ללומדי כתבי הרא"ה קוק, עקב מאמרו התוקף אותה¹⁴. אולם, למרות השכחה הרי שלהחלטה זו יש עדיין משמעות והשפעה גם בימינו.

מקובל לקבוע שראשית הציונות היתה בשנת 1882, השנה שבה התרחשה העלייה "הראשונה". אמנם, ישנו דיון בשאלת "מבשרי הציונות". הכוונה לאישים ולקבוצות שקדמו לשנת 1882 ודגלו ברעיון הציוני. יש המזכירים את עליות הרבנים לארץ ישראל כמו עליית בעלי התוספות, הרמב"ן וגורי האר"י, ויש המצביעים על משה הס, מחבר הספר "רומא וירושלים", ועוד ועוד. אולם,

הדעה המקובלת היא שהציונות החלה באופן מעשי אך ורק בשנת 1882. מה הסיבה לכך?

בסיכום הדיון בשאלת ראשית הציונות בספר הלימוד של האוניברסיטה הפתוחה כתוב:

¹² יתכן שהסתירה נובעת מההבדל בין עמדתם של תלמידי הגר"א ששלטו ב"ועד כל הכוללים" לבין עמדתם של ראשי הכוללים שלא נמנו על תלמידי הגר"א (ראו בעניין זה: ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 152).

¹³ ראה עוד: משיחיות ויישוב ארץ ישראל עמ' 104, ביטולן של שלושת השבועות.

¹⁴ אגרות הרא"ה ח"ב סי' תצז, עמ' קלד; אוצרות ראייה ח"ד, מאגרות הרא"ה [1], עמ' 168, "על הדת והציונות".

את מבשריה של התנועה הלאומית היהודית יש אפוא לחפש, להערכתנו, בשנות השמונים של המאה ה-19. את כל הפעילות ה"ציונית", כביכול, קודם לתקופה זו יש לשייך למניעים דתיים ("כמיהה לציון"), פילנטרופיים...¹⁵

רוצה לומר, מכיוון שהציונות מוגדרת כתנועה לאומית, הרי שפעילות שנעשתה ממניעים דתיים אינה יכולה להיחשב כציונות, ובכך נפסלה "ציונותם" של תלמידי הגר"א. לכך יש להוסיף פרשנות המזהה בעולים לארץ טרם שנת 1882 מוטיבציה דתית אישית ללא מניע לאומי¹⁶. לאור זאת, ברור שיש לתארך את ראשית הציונות ליום שבו החלו מי שאינם שומרי מצוות לפעול למען שיבת ציון. אלה היו הביל"ויים - שנים עשר העולים החילוניים הראשונים שעלו בשנת 1882. ואכן, מקומם לא נפקד משום ספר היסטוריה, כיוון שהם היו ראשיתה של הציונות החילונית, שבעים שנה לאחר בוא תלמידי הגר"א לארץ.

בהמשך לכך עוצב המיתוס שעל פיו התנועה הציונית קמה, בעקבות האמנציפציה ובעקבות הפוגרומים וגילויי האנטישמיות. השילוב של הנאורות והקדמה עם האילוף האנטישמי הוא המניע החילוני להקמת התנועה הציונית, וזאת במקום "הכמיהה (הדתית) לציון". בהתאם לכך נצרב בתודעה שהרצל הגה את רעיון מדינת היהודים בצלו של משפט דרייפוס.

לאור זאת, ברור שבעין חילונית תלמידי הגר"א לא היו יכולים להיות הציוניים הראשונים, כיוון שהמניע שלהם לעלייה ולפעולה למען יישוב יהודי בארץ ישראל היה דתי-משיחי. לכך חברו החרדים מתנגדי הציונות, שהעדיפו להעלים את תלמידי הגר"א ופועלם, כיוון שאלה הוכחו ש"דחיקת הקץ" איננה איסור אלא מצווה¹⁷.

התוצאה היא: השכחת תלמידי הגר"א ועיצוב המיתוס הנוח כאילו בני היישוב הישן עלו לארץ רק כדי "לגור בה, ללמוד בה תורה, ולפעמים אפילו רק כדי לזכות ולהיקבר באדמתה הקדושה"¹⁸. בעניין זה כתב ר' שלמה זלמן ריבלין:

¹⁵ יוסי גולדשטיין, בין ציון לציונות – תולדות התנועה הציונית, יחידות 1-4, עמ' 103.

¹⁶ ראו בעניין זה: השיבה לירושלים, עמ' 383, הע' 22 (וכן שם עמ' 494, הערה 166): "כך כותב למשל ברטל על היישוב האשכנזי במאה התשע-עשרה: 'כי מגמתו היסודית של יישוב האשכנזים בארץ ישראל היתה לימוד ועבודת הא-להים... וכך ראה דבריו של אטקס: 'העליה לארץ היתה מעשה של חסידות, שעניינו פרישה מהווית החולין של החיים בחוצה לארץ לשם עבודת ה' בקדושה ובטהרה ב'הר הקודש' בירושלים...'. קביעות אנכרוניסטיות אלו נובעות מהשלכת המניע לעלייתם של מקצת העולים... שעלו מחשש להשפעת הרפורמה, המודרניזציה, וה'השכלה מטעם' ברוסיה, על המניע לעליית תלמידי הגר"א שקדמו להם בחמישים שנה..." (ההדגשה במקור).

¹⁷ בספרו 'מדרש שלמה' (דרשות חלק א, ירושלים תשי"ג, עמ' 180, הערה 56) הוא מביא שני סיפורים המשקפים את הלחץ החילוני-חרדי: "...פעם אחת ביום השנה של פטירת הגר"א בחול המועד סוכות דרש הרב יצחק צבי ריבלין ז"ל בבית הכנסת זכרון משה (הוא היה הרב דזכרון משה והסביבה) על עליית תלמידי הגר"א ועל תורת המשיחיות דאתחלתא בשיטת הגר"א ותלמידיו מייסדי היישוב בנוכחות קהל רב ובאותו מעמד התפרץ קנאי קיצוני אחד ואמר 'מה מספר הרב, הייתכן שהגאון הקדוש היה ציוני'. על זאת ענה ר' יצחק צבי: 'כן כן הגר"א היה ציוני, הרב בעל התניא היה ציוני, יהושע בן נון היה ציוני, משה רבנו היה ציוני, הקב"ה הוא ציוני, ככתוב... כי בחר ד' בציון'."

¹⁸ "ועוד מעשה מאידך גיסא (מצד השמאל). פעם דרש הרח"מ מיכלין על עליית תלמידי הגר"א בין השאר אמר שהם היו 'הציונים הראשונים'. קם אחד ושאל: האם קנו את השקל הציוני? ענה הרח"מ: הם באו תשעים שנה לפני 'השקל הציוני'. אם כן, אמר השואל, כיצד היו ציונים?"

ירושלים במאה התשע עשרה, עמ' 443.

אילו לא הושכחה בזדון "הציונות הגרמנית" היתה ארץ ישראל מיושבת כבר מאחינו בני ישראל על דרך התורה והמצוות. חובה קדושה על כולנו לתקן את המעוות הנורא הזה בכל מסירות נפשנו¹⁹.

ז. מאתיים שנות ציונות משיחית

אופן החשיבה המתואר הנו קוהרנטי, אולם הוא מבוסס על אותה הנחת יסוד, המשותפת לחרדים ולחילוניים – "הציונות, דבר אין לה עם הדת". אשר על כן, קשה להבין מדוע הציבור הדתי-לאומי, שבבסיסו עומדת התנגדות לאותה הנחה, מקבל את הנרטיב הציוני-חילוני האמור. הרי רובו של הציבור הדתי שאכן מזדהה עם תורתם של תלמידי הגר"א ורואה בשיבה לארץ צעד אנושי לקראת הגאולה, אמור לגבש נרטיב אחר לסיפור הציוני! כאן ייקבע שראשיתה של הציונות היא אכן בעליית תלמידי הגר"א לפני מאתיים שנה לארץ, כאשר מטרתם היתה לקרב את הגאולה על ידי עלייה, התיישבות, חקלאות, ולבסוף גם ריבונות. יודגש שתלמידי הגר"א עזבו מרצונם ארץ מפותחת ועברו לארץ חרבה, ועמדו בקשיים עצומים תוך הקרבה אישית. מפעלם של תלמידי הגר"א היווה בסיס להמשך הפעילות על ידי חובבי ציון (המושבות הראשונות) שהיו אף הם אנשים שומרי מצוות. בהמשך עברה ההגמוניה לציונים החילוניים שהצטרפו למהלך מטעמיהם שלהם, והגשימו בחלקו את חלומם של תלמידי הגר"א.

ח. על היסטוריה ופוליטיקה

התנועה הציונית פעלה באופן נמרץ להגשמת מטרותיה הפיסיות - עלייה, התיישבות ובטחון. אולם, לצד זה הושקעו מאמצים ניכרים בתחום התרבותי-אקדמי על מנת ליצור הבנייה של תודעה שתתמוך במפעל הציוני. דוגמא (חיובית) לכך הוא השימוש שעשה בן גוריון במשפט אייכמן, מלבד העמדת הצורך לדין, לצריבת תודעה השואה בארץ ובעולם. בתחום ההיסטורי מומשה המדיניות על ידי הבלטה של עובדות מסוימות והצנעתן של עובדות אחרות, כמו גם, על ידי תמיכה וקידום של היסטוריונים שעמדותיהן תאמו את עמדותיו של הממסד הפוליטי²⁰. באופן דומה צריך הציבור הדתי-לאומי לפנות את מקצת משאביו לתחום התרבותי-אקדמי. קודם כול, כיון שתחום התודעה הוא חלק בלתי נפרד מעבודת ה'. בנוסף לכך, ללא עמדה מגובשת בתחומים אלה גם המפעל הפיסי נתון לאיום, ויוכיחו אירועי השנים האחרונות. לצד הצורך בהקצאת משאבים לתחומים אלה, יש להעלות נקודה נוספת, והיא: שאלת האובייקטיביות של המחקר ההיסטורי. אמנם, ברור שיש במחקר ההיסטורי אלמנטים אובייקטיביים - חשיפת עובדות, מסמכים ואירועים, אולם, לצד אלה כולל המחקר ההיסטורי אלמנט בלתי-אובייקטיבי בעליל: כאשר ההיסטוריון הופך את הפרטים שגילה למכלול בעל מגמה ותבנית. דוגמא לכך היא שאלת אבות הציונות, שלעולם לא תוכרע באופן מוחלט באשר היא תוצאה של הגדרת הציונות, של הערכת משקלן של תנועות ופעולות קדמו לה ועוד ועוד. סוגיה זו עלתה במלוא חריפותה בוויכוח שבין גרשום שלום ובין ברוך קורצווייל כבר לפני עשרות שנים²¹. בניגוד לשלום וחבריו, שסברו שהמחקר ההיסטורי הוא אובייקטיבי ותוצאותיו הן אמת מוחלטת, כתב קורצווייל:

¹⁹ ר' שלמה זלמן רבלין, מדרש שלמה, דרשות חלק א (ירושלים תשי"ג), עמ' 180.

²⁰ הערת המערכת: על כך, ראו במאמרו של יצחק גייגר בגיליון זה.

²¹ תודתי לאסף מלאך, מהמכללה למנהיגות יהודית בקדומים, על ההפניה לויכוח זה ולמקורות.

...הראות המדעית היא פועל יוצא של הזווית הפרספקטיבית שבה מצוי ההיסטוריון. אין אני מוצא בגישה זו שום פגם, היא מפוקפקת ביותר רק בשעה שאותו חוקר טוען שהוא עוסק רק במדע טהור, אובייקטיווי...²²

ובאופן ישיר ביחס למחקרו של גרשום שלום:

כן ברור לעיני כל – והדבר כשלעצמו הוא לגיטימי – שמחקרו כתובים מתוך הפרספקטיבה של הציונות החילונית הלאומית... אלא שעם זה הם מתיימרים להיות אובייקטיביים...²³

טענותיו של קורצוויל, שהיו בזמנו קול קורא במדבר, הפכו במידה מסוימת לגישה המקובלת בעידן הפוסט-מודרני עתיר הנאראטיבים. יתכן שרק הציבור הדתי שטעם מן האקדמיה ממשיך עדיין להשפיל מבטו בפני מחקרים היסטוריים, במקום לנסות ולעצב את "הסיפור שלו" מתוך אוסף העובדות ההיסטוריות שלפניו.

²² ברוך קורצוויל, במאבק על ערכי היהדות (1969), עמ' 138.

²³ שם, עמ' 170.